

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА «НАЗВИ ОДЯГУ» В РОМАНІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН»

Колоїз Ж. В. Лексико-семантична група «назви одягу» в романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон».

У статті досліджено структурно-семантичні особливості лексичних одиниць на позначення назв одягу, з-поміж яких виокремлено узагальнені (родові) та конкретні (видові); останні диференційовано залежно від функціонального призначення предметів, які вони позначають, на: а) назви головних уборів; б) назви власне одягу; в) назви взуття; з'ясовано прагматичний потенціал стилістично обмеженої лексики в конкретних мовленнєвих ситуаціях.

Ключові слова: лексико-семантична група, назви одягу, сема, стилістичні особливості, значення.

Колоиз Ж. В. Лексико-семантическая группа «названия одежды» в романе Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон».

В статье исследуются структурно-семантические особенности лексических единиц на обозначение названий одежды, среди которых выделяются обобщенные (родовые) и конкретные (видовые); последние дифференцируются в зависимости от функционального назначения обозначающих предметов на: а) названия головных уборов; б) названия собственно одежды; в) названия обуви; анализируется прагматический потенциал стилистически ограниченной лексики в конкретных речевых ситуациях.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, названия одежды, сема, стилистические особенности, значение.

Koloyiz Z. V. Lexical-semantic group "the names of clothes" is in the novel of Vasyl Shklyar "Zalyshenez. Chornyi Voron"

The article deals with the structural-semantic features of lexical units that mark the names of clothes. The generic and concrete categories of names are distinguished. Other names are differentiated in accordance

with functional using of items that mean: a) the names of head-dresses; б) the names clothes; в) the names of shoes. The pragmatic potential of the stylistically limited vocabulary is found out in concrete speech situations.

Key words: lexical-semantic group, names of clothes, seme, stylistic features, meaning.

Серед тих специфічних проблем, які постають перед письменниками, представниками художньо-історичного жанру, неабиякої майстерності вимагає репрезентація культурно-побутового колориту епохи, відображення тих чи тих фрагментів об'єктивної дійсності. Авторів доводиться вибирати з-поміж усього розмаїття такі засоби художнього розкриття історичного минулого, які сприяли б адекватному та рельєфному відтворенню особливостей зображуваної епохи. Це досягається передусім широким уведенням у канву художнього твору маркованої лексики, яка характеризує різні сторони суспільного, політичного та культурного життя народу, його побут та звичаї. Така лексика маніфестує класову структуру, соціальний стан, місце людини в суспільстві, суспільні взаємини тощо.

Для відтворення історичного минулого, маніфестації матеріальної і духовної культури народу досить активно «експлуатується» стилістично обмежена лексика. На сучасному етапі розвитку лінгвістики зростає наукове зацікавлення цією групою слів як у лінгвістичному, так і в історичному та в культурологічному планах. Для достовірного відображення історичних подій, створення живих, реалістичних образів, героїв минувшини письменникові недостатньо вивчити епоху, час, місце, умови, у яких розгортаються події. Необхідно знайти адекватні мовленнєві засоби, оскільки принцип історизму художнього відображення передбачає не тільки історично правильне розкриття ідеї, але і точне – у мовному вираженні – її художнє втілення.

Новий роман Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон», над яким автор працював майже тринадцять років, скрупульозно вивчаючи документальні видання, зокрема й документи Галузевого державного архіву СБУ, отримуючи консультативну підтримку істориків, демонструє не лише одну з найдраматичніших сторінок нашої історії – повстанську боротьбу українців проти окупаційної влади у 1920-х роках, але й розмаїтє лексико-фразеологічне багатство мови, слова, що репрезентують закодований у них дух історичної пам'яті, духовні цінності і символи нації.

У ньому знайшли відображення національні звичаї та традиції, які супроводжують людину протягом усього її життя, пов'язані з появою на світ білий (*А коли вона поклала вже розвереджену і нетерплячу дитину в ночви, то, купаючи її та скроплюючи свяченою водою, приказувала, як пописаному: «Будемо нашого хлопчика золотом-сріблом обсипати, від усякої напасті захищати. Будемо нашого козака святою водичкою мити, від бісиці боронити. Щоб лукава бісиця, юдина жінка, не підмінила дитину, поки будуть хрестини...»* [9, с. 141]) і відходом у засвіти (*...Боже духів і всякої плоти, Ти смерть подолав і диявола знищив, і життя світові Твоєму дарував – Сам, Господи, упокой душу усопшого раба Твого Веремія*

на місці світлім, на місці квітучім, на місці спокійнім, звідки втекла болізнъ, печаль і зітхання; всяке прогрішення, вчинене ним словом або ділом, або помислом, як благий і чоловіколюбець Бог, прости, бо немає чоловіка, що жив, а не згрішив би... Після короткої відправи труну опустили в яму, кинули зверху по жмені землі й засипали могилу <...> цього разу він завважив із подивом, що отець Олексій не тільки вкоротив молебень, але й не опечатав могилу... [9, с. 8–9].

Лексичний склад мови роману неоднорідний, передбачає велику кількість узуальних одиниць, що використовуються за різних умов і з неоднаковою метою, розгалуженими та неоднозначними стилістичними настановами. На тлі загальноновживаної лексики яскраво вирізняються слова, які перебувають «поза основним фондом» [8, с. 216] і є стилістично маркованими. З-поміж стилістично обмеженої лексики вирізняють розряд так званої побутової, або специфічно побутової [5, с. 145]. Це передусім назви будівель та їх частин (*Так собі міркувала Ганнуся, стоячи біля причілка хати, аж поки вгледіла на вершечку акації чорного ворона* [9, с. 24]; *Ганнуся зійшла на приступку, яка так заскрипіла, що в неї похололо всередині* [9, с. 47]; *Такі балачки виводили мене з терпіння. Одного разу змучені, голодні, вимоклі на дощі, ми верталися до Лебединського лісу після невдалого нападу на гамазей торфової виробки біля Іванової Гаті й залізли в клуню перепочити та обсушитися* [9, с. 69]; *Вогонь перекинувся зі стріхи на повітку, на хлів, саж, пасіку* [9, с. 148]; *За непу розхазяйнувався на всю губу – на його обійсті була й клуня, й повітка, і загорода для худоби, і навіть копанка з карасями* [9, с. 238]); назви хатнього начиння (*Серед кімнати стояла широка дубова кухва, наповнена до половини брунатною купіллю, від якої сходить гарячий трав'янистий дух* [9, с. 13]; *З пільми поволі почали проступати обриси звичайного льоху – з діжками, кадобами, суліями, глечиками та іншим начинням, але те, що він побачив у кутку, штовхнуло його в самісіньке серце* [9, с. 88]; *Чикирда подав йому глечика з ряжанкою. Ходя взяв його за вушко, наче то був не трілітровий жбанок, а звичайний кухлик, заглянув у нього, як сорока в кістку, нюхнув приплюснутим носом і почав хлебтати* [9, с. 127]; *Ворон добре знав його господаря, заможного удівця Онисима Ляца, який завжди приймав хлопців із лісу, не шкодував для них ні курей, ні яєць, ні сала, а мед зі своєї пасіки давав цілими цebraми* [9, с. 146]); назви харчів та напоїв, їхніх вимірів (...штабс-капітан Чорновус (уже Чорновус) замовив для панн шампанське «Абрау», для панів офіцерів – *карафу житнівки, попросив принести кав'яру, доброї смаженини і ще всякої всячини* [9, с. 33]; *Виклала перед Вороном смажену курку, півпаляниці, журавель горілки, не забула й михайлика та сільничку* [9, с. 158]; *Хлопці принесли кавунів і доброї калганівки, вип'ємо по чарупині* [9, с. 176]; *Жив він біля водяного млина над тим-таки Гнилим Тікичем, і видно було, що це оселя мірошника, бо на сніданок їм подали все борошняне: вареники, галушки, гречаники, потапці.*

Охтанась і коням щедро всипав вівса, а для гостей до всього поставив на стіл **карафу горілки** [9, с. 213]; На столі, застеленому білою скатеркою, стояла **карафка полинівки, пляшка червоного вина, у парі з паляницею** лежав **шмат** доброї солонини, стояв ще **горщик з печенюю** і – звідки отець Олексій знав мої примхи? – **глек** непочатої **ряжанки**, затягнутої зверху апетитною брунатною кіркою [9, с. 224–225]); засобів пересування (Вони під'їхали **чотириколісною бричкою** до хати – це край села, біля Кривого Узвозу, де жили Веремієва мати та його молода дружина Ганнуса [9, с. 22]; **Марнота** над марнотами, все намарне, – думав ворон, дивлячись услід **бричці**, яка віддалялася від Кривого Узвозу [9, с. 24]; Жаль було залишати в лісочку «пірса», проте їхати битими шляхами нам не годилося, а для лісу цей **тарантас** не підходив [9, с. 29]; Хтось, будучи, верхи поїде, а ми, кілька душ, із кучером покотимо на **фаєтоні**, щоб декому в носі закрутило [9, с. 56]; У них справді була припасена для такого діла **ресорна бричка** з відкидним верхом, на якій їздив покійний смілянський начміл Косовороткін [9, с. 56]; До полудня, коли мали розпочатися врочистості, набрякле хмарами небо вже погуркувало передгроззям, однак крізь браму цукроварні раз у раз проїздили **брички, бідарки, підводи, верхівці** й зупинялися на подвір'ї ближче до клубу, де їх зустрівач мідним ревом оркестр [9, с. 57]) тощо. Відображаючи здебільшого селянський побут, представлені лексеми демонструють виразні стилістичні особливості: на одних із них лежить відтінок розмовності (**причілок** – «бокова стіна будинка» [1, с. 958]; **приступка** – «східець» [1, с. 951]; **чарупина** – «чарчина» [1, с. 1371] і т. ін.), інші – отримали статус застарілих (**гамазей** – «будівля для зберігання зерна, борошна» [1, с. 172]; **карафа** – «графин» [1, с. 416]; **кав'яр** – «ікра» [1, с. 409] і т. ін.). Подекуди проілюстровано здатність тієї чи тієї лексеми вступати в парадигматичні та синтагматичні відношення (пор.: **чотириколісна бричка** – «легкий візок для їзди, іноді з відкритим верхом» [1, с. 63]; **тарантас** – «чотириколісний візок на довгих розворах для далекої дороги» [1, с. 1231]; **фаєтон** – «легкий чотириколісний екіпаж із відкритим верхом» [1, с. 1313] і т. ін.; **сулія** – «велика пляшка; бутель» [1, с. 1214]; **карафа (журавель) (горілки, житнівки, калганівки, полинівки** тощо) і т. ін.). Звертає на себе увагу те, що жоден зі словників не кодифікує значення звукового комплексу **журавель**, представленого в контексті. Очевидно, ідеться про посудину, у якій зберігалася відповідна рідина. Перенесення відбулося за зовнішньою схожістю (пор.: **журавель** – «великий перелітний птах із довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом» і «пляшка з довгою тонкою шийкою»).

Проте, зауважимо, найсолідніше представлена в мові історичного роману лексико-семантична група «назви одягу». Такі лексеми репрезентують не лише побут повстанців, але й їхніх опонентів, демонструють відповідні лексико-семантичні особливості та потужний

прагматичний потенціал, дослідження яких, власне, і стало метою нашої наукової розвідки.

Побутова лексика, зокрема й окресленої лексико-семантичної групи, вже неодноразово була предметом наукових студій лексикологів, діалектологів, істориків мови (Ф. Бабій, Л. Батюк, Г. Войтів, В. Горобець, Г. Гримашевич, П. Гриценко, К. Матейко, Г. Миронова, М. Никончук, І. Ощипко та ін.) [2; 3; 4]. І це цілком закономірно, адже, як справедливо наголошує Г. Войтів, «Історія номенів групи «одяг» викликає зацікавлення не тільки тому, що лексико-семантична система, а отже й окремі тематичні та семантичні об'єднання слів належать до найменш вивчених рівнів української мови. Інтерес до цього лексичного об'єднання визначається належністю назв одягу до лексики, тісно пов'язаної із одним з найрухливіших елементів матеріальної культури, що робить цю макрогрупу динамічною та стійкою і дуже цікавою з погляду дослідження кількісних та якісних змін, які можна простежити і в діахронії, і на синхронному зрізі» [2, с. 210].

У мові роману «Залишенець. Чорний Ворон» представлено як 1) узагальнені (родові) назви на позначення сукупності речей, якими покриває своє тіло людина (*Серце підказувало їй, що Веремій живий, інакше чого б ото замість небіжчика клали в труну лише його **одяг**? – така омана була для неї незрозумілою і навіть зловісною* [9, с. 24]), так і 2) конкретні (видові), що диференціюються передусім залежно від функціонального призначення предметів, які вони позначають. Наприклад: *У Лисячій балці, недалеко від Мокрої Калигірки, його перестріли козаки Семена Гризла і привели до отамана – перевірити, хто такий. Кремензний, хоч і приземкуватий, Гризло здивував насамперед своїм **убранням**: синій **жупан**, розшитий жовтими позументами, **шаровари**, козацька **шапка-бирка**, з-під якої над чолом стриміло пасмо русявого чуба* [9, с. 38] (пор.: **убрання** – «сукупність предметів, виробів із тканини, хутра, шкіри та ін., якими одягають, закривають тіло; одяг» [1, с. 1282] співвідноситься зі словами **жупан**, **шаровари**, **шапка-бирка** як загальне / часткове, родове / видове). Таке ж узагальнувальне значення отримують лексеми **виряд**, **обмундирування**, **форма**. Причому вони здебільшого мають при собі атрибутивні поширювачі, які вказують на належність, колір, призначення тощо. Наприклад: *Ще не доїхав до умовленого місця, як побачив трьох верхівців – Миколу Сильвестрова і двох чоловіків у **червоноармійському виряді*** [9, с. 167] (пор.: **виряд** ← *виряджатися* – «гарно, пишно вбиратися, причепурюватися або одягатися в незвичний одяг» [1, с. 109]); *Гамалій ще трохи почмихав, покрутив носом, а потім таки здався: добре, спинить одного, але без крові – **червоноармійське обмундирування** відберіть, зброю, харчі, а людей не чіпайте* [9, с. 202] (пор.: **обмундирування** – «комплект форменого одягу» [1, с. 645]); – *Я на тебе надіюся, Вовкулако. Зодягніть **червоноармійські форми**, прапора не бери, не дурій* [9, с. 180]

(пор.: **форма** – «спеціальний однаковий за кольором, кроєм та іншими ознаками одяг для осіб певної категорії» [1, с. 1328]). Проілюстровані контексти засвідчують активне використання атрибутивних супровідників для узагальнених назв одягу на зразок *червоноармійський* (-а, -е). Однак значення атрибутивного поширювача іноді маніфестується й у вигляді тих чи тих кольороназв: *Потім звів погляд на незнайомих: один із них, зодягнутий, як продзагонівець, у брудно-зелену форму, дивився на Гупала з такою щирою цікавістю і захопленням, що йому стало ніяково* [9, с. 167]. У такому разі прикметник не лише конкретизує колір форми, але й увиразнює значення субстантивно-атрибутивного словосполучення загалом: **брудно-зелений** ← *брудний* і *зелений*, де *брудний* – «сірувато-мутний; перен. який викликає моральну огиду, осуд; огидний, мерзенний» [1, с. 64].

1. Узагальнені назви одягу можна диференціювати за параметрами буденний / святковий. Для номінації буденного одягу використано узагальнені назви, що маніфестують виразні стилістичні особливості: *Ворон та Вовкулака поскидали з себе намоклі лахи, Меланя занесла їх до печі сушитися* [9, с. 239], де *лахи* – «розм. те саме, що *лахміття*; дуже старий, подертий одяг» [1, с. 482]. Найменування відповідного поняття репрезентується й описово, перифрастичним зворотом: *Саме була неділя, базарний день, і Чорновус, перевдягнувшись у жебрака, теж сховався у містечко, яке трохи знав* [9, с. 39] (пор.: **жебрак** – «людина, яка живе з милостині; старець» [1, с. 273] ← *дуже бідна людина* ← *людина, одягнена у старий, подертий одяг*). Щоправда, деякі з аналізованих назв у межах конкретної мовленнєвої ситуації отримують додаткові конотативні характеристики. Наприклад: *Всі як один були перевдягнуті в будьонівське манаття, а Вовкулака їхав попереду ще й з червоним прапором* [9, с. 52] (пор.: **манаття** – «зневажл. поганий одяг; лахміття» [1, с. 508]; утім, атрибутивний поширювач **будьонівське** свідчить про те, що, власне, акцентовано не на старому, подертому одязі, а на одязі людей, які загалом отримують негативну оцінку й автора, і літературних персонажів). Це саме спостерігаємо й у контексті *Але я не червоний комісар. Я такий, як і ти, пане отамане. Хіба тобі ніколи не доводилося перевдягатися в їхні шмаття?* [9, с. 259] (пор.: **шмаття** – «дрантя, лахміття» [1, с. 1401]; **їхні шмаття**, тобто **шмаття** (одяг) червоних комісарів). І в першому, і у другому разі йдеться про перевдягання повстанців задля реалізації поставленої мети у форму своїх непримиренних ворогів, окупаційної влади; стилістично нейтральні лексеми поступаються місцем тим, що вирізняються потужним прагматичним потенціалом.

Номінацію святкового одягу забезпечують спеціальні конкретизатори, як-от: *святковий, вихідний, парадний* і т. ін.: *...гостролиций сотник Бойко в парадному виряді австрійського офіцера з хрестами (теж австрійськими) на грудях і дерев'яним києм-булавою у правій руці...* [9, с. 122]; *Була ще «святкова одіж», але ми її берегли на особливий вихід* [9, с. 361]; *Потім*

вони по черзі підстригали одне одного, голилися, приміряли **«вихідне» вбрання**, тамуючи якесь дурне хвилювання... [9, с. 363] тощо.

Загальноприйнята класифікація конкретних (видових) назв одягу відсутня. Систематизація фактичного матеріалу здійснюється за різними параметрами і залежить певною мірою від того, який зміст вкладає той чи той науковець у витлумачення самого поняття «одяг». Звідси, відповідно, і виокремлення такої лексико-семантичної групи, як «назви одягу та взуття» [8, с. 214; див. також: 3; 4], що знайшло відображення й у мові роману. Наприклад: *Окрім одягу та взуття, ми взяли тоді десяток револьверів, а рушниці сховали в Чуті, бо своїх мали вдосталь* [9, с. 204]; *Вчора в Мокрій Калигірці більшовики розстріляли сорок наших людей та ще й повісили шістьох жидів, які шили нам одяганку і чоботи* [9, с. 38].

З огляду на те, що в сучасній українській літературній мові за лексемою *одяг* закріпилося основне значення – «сукупність предметів, виробів (із тканини, хутра, шкіри), якими покривають тіло» [1, с. 663], де під *тілом* розуміють «організм людини загалом з його зовнішніми і внутрішніми проявами» [1, с. 1249], логічно, вважаємо, розглядати назви взуття в межах лексико-семантичної групи «одяг». Тим паче, що іноді і сам контекст ілюструє широке витлумачення названого поняття: *Мали ми про запас харчі, овес для коней, децю з одягу, запасся я, звісно, і грішми – советськими, миколаївськими та польськими марками* [9, с. 250]; *Оспалий чоловік в одязі залізничника, тільки форменого кашкета бракувало, сказав, що все залишається так, як було домовлено* [9, с. 210].

2. Конкретні (видові) назви одягу, якими послуговується В. Шкляр, слід диференціювати залежно від функціонального призначення предметів, які вони позначають, на такі типи: а) назви виробів, використовуваних для носіння на голові, або назви головних уборів; б) назви виробів, використовуваних для носіння на тулубі (корпусі), або назви власне одягу; в) назви виробів, використовуваних для носіння на нижніх кінцівках, або назви взуття. Лексеми всіх трьох тематичних розрядів зазвичай протиставляються за семами *чоловічий / жіночий*, не є однотипними щодо походження, структурно-граматичних та функціонально-стилістичних особливостей.

2. 1. Назви головних уборів, призначених для використання жінками, репрезентовані передусім звуковими комплексами *хустина (хустка)*. Наприклад: *Увечері після заходу сонця Ганнуся низько запнулася хусткою, щоб менше хто її впізнавав, як зустрине когось, нап'яла стару свиту, взяла розтоптані чоботи – бабуся та й годі...* [9, с. 44] (пор.: *хустка* – «шматок тканини або трикотажний виріб переважно квадратний, який пов'язують на голову, шию, напинається на плечі»; пол. *chusta, chustka* [7, т. 4, с. 462]). Сема *жіночий*, відсутня в поданому витлумаченні, реалізується в межах контексту, як-от: *Той прийшов сюди в жіночому вбранні, насунувши хустку на «сліпи», а тепер був у червоноармійському в'язі, в кашкеті,*

під який заховав косичку [9, с. 290] (пор.: жіноче вбрання ↔ хустка); – Нам немає коли з вами розбалакувати, – зриваючи з голови **хустку**, сказав уже своїм голосом Вовкулака, і лиш тепер було видно, як йому не пасує **баб'ячий одяг** [9, с. 290] (про.: хустка ↔ баб'ячий одяг). Аналізована лексема супроводжується переважно атрибутивними поширювачами, що вказують на колір, якість, матеріал і т. ін. Наприклад: Вони вдвох випивали по чарці, до столу підтюпцем дріботіла заклопотана Бениха, по-чудернацькому закутана в **чорну хустину** так, що стирчали рожеві вуха... [9, с. 39]; Паніматка – тиха та боязка жіночка в **чорній**, запнутій до самих очей **хустині** – напрочуд швидко й води загріла скупати дитину... [9, с. 256]. Чорний колір асоціюється з тяжким, безпросвітним, безрадіним життям (за народними звичаями, чорну хустину пов'язують тоді, коли перебувають у траурі). До того ж, як свідчить фактичний матеріал, жодного разу не йдеться про те, що хтось пов'язує хустину; здебільшого в неї закутуються, запинаються, закушкуються тощо, нібито намагаючись сховатися від усіх проблем тогочасної дійсності: Та ось одного дня влетіла до них у хату не по літах метка Танасиха, заломила на грудях руки й, хитаючи з боку набік **закушканою в три хустки головою**, ще з порога залемментувала [9, с. 108]. У контекстах на зразок Ярка я ніс на грудях у перев'язаній через шию **грубій хустці**, а за спиною в мене ще був наплічник... [9, с. 271]; Квоччина сестра, плачучи, спорядила Вовкулаку з дитиною в дорогу – замотала Ярка в чисту пелюшку, потім зав'язала у **вовняну хустку** так, що Вовкулака міг почепити дитину на шию і везти її, як у колісці [9, с. 200] представлено назви жіночих головних уборів, які за вимушених обставин змінюють своє функціональне призначення.

Назви головних уборів, призначених для використання чоловіками, представлені звуковими комплексами **шапка**, **бріль**, **картуз**, **папах**, **кашкет**, **безкозирка**, **будьонівка** тощо. Найбільш нейтральним у стилістичному плані, очевидно, слід кваліфікувати слово **шапка** – «чоловічий головний убір» [10, т. 4, с. 406] (пор.: «головний убір (переважно без полів, м'який, теплий)» [1, с. 1389]). Наприклад: У Василя впала з голови **шапка**. Він підняв її і надів на Ходю [9, с. 362]. Значення, яке фіксує тлумачний словник, підтверджується низкою контекстів, де вказується на матеріал, з якого вона виготовлена: Сутяга, сидячи під дубом, сперся на стовбур і тихенько похропував. Голова йому впала на груди, **бараняча шапка** з'їхала низько на лоба [9, с. 316]; Мені ще нічого, я в чумарці та **білій баранячій шапці** (кінець довжелезної шаблі їде на коліщатку), а Тіна в тоненькій рожевій сукні [9, с. 373] тощо. Для уточнення того чи того різновиду шапки використовуються прикладкові словосполучення, між компонентами яких встановлюються апозитивні відношення: ...козацька **шапка-бирка**, з-під якої над чолом стриміло пасмо русявого чуба [9, с. 38] (пор.: **бирка** – «овеча шкура; смушок» [1, с. 49], тобто **шапка-бирка** – «смушева шапка»); – Але на весну вони

повернуться, і не сумлівайтесь, – знов увернув дідок і хвацько підбив пужалном свою **шапку-вушанку** ще вище на лоба [9, с. 99] (пор.: **вушанка** – «зимова шапка з вухами, боковими частинами, що закривають вушну раковину» [1, с. 167]); Він приїхав до нас, як справжній козак, на доглянутому чалому коні, при зброї, у завеликій смушевій **шапці-кубанці** зі шкіряним верхом, яка часто з'їжджала йому на очі [9, с. 310] (пор.: **кубанка** – «невисока смушева шапка з пласким верхом із тканини або шкіри» [1, с. 470]). Впадає в око те, що автор проводить чітку межу між назвами так званих повстанських і формених головних уборів: У тій коловерті вони загубили тільки Воронову **смушеву шапку**, за якою тепер він дуже шкодував, не так за самою шапкою, як за **чорним шликом**, на котрому було вишито два слова дівочою рукою: «Вертайсь росою» [9, с. 15]; На одній із них Ліда побачила свою бабусю-козачку – молоду, при шаблі, у **смушевій папасі з довгим шликом**. Поруч стояв бородатий чоловік у **білій баранячій шапці**, оперезаний портупелями [9, с. 380]; Знайшли, роздовбали вже мерзлу землю і таки докопалися до труни, відкрили її, та замість небіжчика знайшли тільки **бриля**, вишиванку й оту глумливу записку [9, с. 138]; У передку воза, запряженого парою мишастих коників, сидів дідок у **шапці-вушанці**, по боках, звисивши ноги з полудрабків і притримуючи на колінах рушницю, тряслися на вибоїнах два міліціонери в шинелях і **картузах з червоними околишами** [9, с. 98]; Із чорного легковика вилізло троє – зодягнуті в рудо-зелене сукно, у **високі важкі картузи**, по боках теліпалися планшети [9, с. 286]; Ворон весело подивився на хом'ячка, нахилився і враз насунув йому **міліцейського кашкета** на носа [9, с. 100]; Крім того, на мені була шинеля з комісарськими петлицями та **формений кашкет із червоною пентаграмою на околиші**, який трохи муляв стрижену голову [9, с. 249].

Лексеми **шапка**, **папах**, активно використовувані для позначення назв головних уборів повстанців, доволі часто трапляється в супроводі найменувань відповідних елементів, деталей, зокрема звукового комплексу **шлик** («іст. конусоподібний верх шапки (переважно з тканини), який звисав донизу» [1, с. 1400]), що, у свою чергу, як і назви самого головного убору, конкретизувався різними означальними компонентами (**довгий**, **чорний**, **блакитний** і т. ін.). Наприклад: – *Вороне, ти живий?* – почувся голос, а за тим голосом із вільшини вплив вершинок на легкому, як тінь, коні, при шаблі, у короткому козушку й **сивій високій шапці з блакитним шликом** [9, с. 19]; Він і не зоглядівся, як у повітрі майнула **сива папах** з **блакитним шликом**, і Ворон випростався у стременах майже на повен зріст, аби її упіймати [9, с. 21] (пор.: **папах** – «висока хутряна чоловіча шапка, звичайно з суконним верхом» [1, с. 703]). Особливості крою **папахи** маніфестуються прикметниковими конкретизаторами на зразок **високий**, **глибокий** і т. ін. Наприклад: *Що було насправді могутнім у Досі, то це її довга розкішна коса, яку непросто було схвати навіть у **глибокій***

папасі, – Дося запровадила під *шапку* свій скарб по-факірському якимось особливим фасоном... [9, с. 19]; Це був Дядюра. Через *високу папаху* і довгу бороду його голова здавалася більшою, ніж у коня [9, с. 236]. Назвою найпростішого головного убору, який характеризує принаймні одного з повстанців, є, безумовно, лексема *бриль* – «головний убір із широкими крисами» [1, с. 63] (пол. *bryl* < італ. *ombrello* – «парасолька, покриття над чимось» [7, т. 1, с. 177]). Іноді значення аналізованого слова витлумачується як «капелюх, здебільшого солом'яний» [6, т. 1, с. 257], що, власне, засвідчується й контекстуально: *Надворі холодно, а він, біднесенький, босий і в солом'яному брилі* [9, с. 65]; *Він лежав на запряжених добрими кіньми санях – босий, простоволосий, у закривавленій вишиванці і споднях, тільки для більшої переконливості, що це таки Веремій, біля нього поклали ще й солом'яного бриля, хоча надворі стояв мороз* [9, с. 108].

Проілюстровані в наведених вище контекстах лексеми *картуз*, *кашкет* сприймаються як абсолютні синоніми (*картуз* – «те саме, що *кашкет*» [1, с. 419]; *кашкет* – «головний убір, шолом»; з пол. *kaszkiet* < фр. *Casquette*, що є зменшеним від *casque* – «шолом, каска» [6, т. 2, с. 411]). Їхню належність до форменого типу одягу засвідчують спеціальні поширювачі: *кашкет (картуз) (міліцейський, формений, з червоними околицями, із червоною пентаграмою на околиці тощо)*. Подекуди та чи та сема актуалізується лише в межах контексту: *Супроводжував нас червоний курсант, мовчазний, трохи розгублений нашим парадним виглядом хохол у рудому кашкеті з надламаним козирком* [9, с. 122] (пор.: *кашкет* – «чоловічий головний убір із козирком» [1, с. 422]). І навпаки, конкретна мовленнєва ситуація може й, так би мовити, спростовувати необхідність певного семантичного елемента: *Сльози навсправжки котилися по його щоках і не давали до пуття роздивитися на красиву тьотю в шкіряному кашкеті, таку поважну та пишну, наче вона була тут старша над чоловіками...* [9, с. 317] (у такому разі сема чоловічий втрачає свою актуальність). За умови ситуативного перенесення назви головного убору на назву особи (*кашкет* → *особа, що його носить*) відбувається семантична модифікація: *Василинка сказав, що на них посунула чи не сотня «червоних кашкетів», та поки що їх удалося спинити* [9, с. 345] (пор.: *червоний кашкет* ← *особа в кашкеті з червоним околицем*). Червоні кашкети уособлюють представників радянської (окупаційної) влади й протиставляються білим безкозиркам царської армії: *Розсунулася завіса, на сцені з'явився... солдат ще аж тої давньої-давньої царської армії, у білій безкозириці, білих штанах і синьому мундирі з червоними відлогами* [9, с. 59].

Стилістично значущою в історичному романі є лексема *будьонівка* – «вид військового головного убору», запозичена з російської мови, пов'язана з прізвиськом Маршала Радянського Союзу Будьонного [6, т. 1, с. 280]. Негативно оцінене значення забезпечується, з одного боку, атрибутом

рогатий (*рогата будьонівка* ← *рогата шапка* ← *шапка з гострими кінцями, схожими на роги*): ... згодом сюди прийдуть інші люди, вони телотатимуть нетутешньою мовою, чужі, рогаті, себто в **рогатих шапках-будьонівках** [9, с. 9]; *Момоти сторопіли ще дужче: отакої!* – *козаки виявилися москалями, а москалі в рогатих будьонівках* – *козаками* [9, с. 117]; з іншого, – атрибутом *ганчір'яний* (*ганчір'яний* ← *ганчірка* – «зневажл. про зношений, старий одяг» [1, с. 173]): *Денис Гупало, який сховав свого піваршинного оселедя під ганчір'яний будьонівський шолом, навіть почав переконувати Загороднього, що тут щось нечисте, що Завірюха заведе їх під дурного хату, однак Ларіон затявся: розтовкмач мені, що тут не так, і тоді я тебе послухаюся* [9, с. 205]. Увиразнення відбувається й за рахунок уведення в мовленнєву ситуацію інформації про інші обов'язкові елементи відповідного головного убору: *Отож головний черкаський «бебех» Яша Гальперович сміливо, з вітерцем і форсом вирушив у відкритому американському «пірсі» на Кременчук, і так не дуже далеко й заїхав, як за Худоліївкою вигулькнуло йому назустріч кілька кіннотників у рогатих шапках-будьонівках з величезними ганчір'яними зірками на лобі* [9, с. 25]. Величезні ганчір'яні зірки на лобі сприймаються повстанцями як тавро всього гріховного, того, що суперечить певним нормам, загальнолюдським цінностям. Напевне, у їхній уяві виникав образ рогатого чорта, посланця диявола, що, за біблійним свідченням, з'явиться незадовго до встановлення Царства Божого на землі і зобов'язуватиме людей поставити на лобі печать як свідоцтво свого визнання.

2. 2. Назви виробів, використовувані для носіння на тулубі (корпусі), або назви власне одягу, вирізняються з-поміж інших конкретних (родових) назв не тільки кількісно, але і якісно. У межах окресленого типу спостерігаються як інтегральні, так і диференційні ознаки, що уможливило подальшу систематизацію фактичного матеріалу. Усе розмаїття назв власне одягу, засвідчених у романі, об'єднується в такі підтипи: а) назви натільного одягу; б) назви поясного одягу; в) назви верхнього одягу.

З огляду на семантику слова *натільний* до першого підтипу варто зараховувати назви, які позначають речі, зодягнені безпосередньо «на тіло». Серед них найпоширеніша лексема *сорочка*. У тексті роману вона використовується для номінації жіночої / чоловічої натільної білизни (пор.: у сучасній літературній мові і для номінації жіночого / чоловічого одягу, який надягають поверх білизни [1, с. 1162]). Наприклад: *Сядь, поговоримо, – сказав Ворон, трохи ніяковіючи від того, що, знявши сорочку, виставив напоказ свої шрами – ліворуч на грудях багріла така страшна згоїна, ніби з нього виймали серце. Дося сіла на моріжок, напнувши на коліна сорочку, міцно обняла свої ноженьята і якось боязко, ніби крадькома, подивилася йому в очі* [9, с. 350]; ...коли вона, застібнувшись і підкотивши рукави, дозволила Воронові подивитись на неї, він так само побачив усе, що ховалося під *сорочкою*... [9, с. 350]; Вони поклали Коляду на ліжко, Ворон

розстебнув на ньому чумарку, задер закривавлену (хоч викрути) **сорочку** [9, с. 238]. Для конкретизації значення проілюстрованого слова, зокрема для актуалізації семантичних параметрів: а) *натільна*; б) *білизна*, автор десь-інде послуговується словосполученням **спідня сорочка**: *Тиміш Компанієць по-московському тямив не дуже, тож подумав, що скоморох визвірівся до нього, і, не зволікаючи, ще раз стрельнув трійчаткою – її олов'яний крайок зацідив скоморохові в голову, той упав непритомний, навіть не охнувши, і кров – таки кров – дзюрком полилася йому на **спідню сорочку** [9, с. 203] (пор.: **спідній** – «який міститься внизу; нижній; який надягають під убрання (про білизну)» [1, с. 1171]).*

Лексема **сорочка** подекуди отримує атрибутивний поширювач, що вказує чи то на колір (*Тільки прийшла вона не в **білій сорочці**, а в коротенькому кожушку, хоч надворі стояло літо* [9, с. 112]), чи то на довжину, коли йдеться про жіноче вбрання (*Ось і тут, у цьому попівському домі, він щоночі уявляв собі, як приходить до нього в **довгій білій сорочці** попівна, хоча ні разу її не бачив* [9, с. 87]), чи то на матеріал, з якого виготовлено виріб (*Він зняв із себе **парусинову сорочку** – вже невідомо якого кольору була та заношена **сорочина**...* [9, с. 350] (пор.: **парусиновий** ← *парусина* – «груба, цупка льняна або напівльняна тканина» [1, с. 708]). Слово **сорочина**, репрезентоване в останньому контексті, відрізняється від слова **сорочка** стилістичним забарвленням, відтінком розмовності. Таким же стилістичним відтінком характеризується і лексема **льоля**, використовувана для позначення дитячої натільної білизни. Наприклад: *Увечері Євдося викупала дитину, зодягла її в чистеньку **льолю**, яку сама пошила з мануфактурної байки, напоїла козиним молоком, розведеним настоєм парила й меліси, і вклала у тверде дерев'яне ліжко, на якому спала й сама* [9, с. 219].

До аналізованого підтипу належить також і слово **вишиванка** – «розм. вишита сорочка» [1, с. 120]. Українська вишита сорочка (здебільшого червоно-чорною мережкою) є для повстанця символом порядності, любові, святковості, окремішності, волі, щасливої долі, родової пам'яті і т. ін. Можливо, саме тому символічний образ вишиванки неодноразово присутній у романі: *Він у брилі, в закривавленій **вишиванці**, шароварах і босий* [9, с. 66]; *Він стояв у повен зріст, притулившись спиною до стіни конюшні, стояв роздягнутий, босий, простоволосий, лише закривавлена **вишиванка** та білі spodні прикривали його від холоду* [9, с. 67]; *Вона вільно спадала з-під бриля і зашморгувалася на шиї. Нижче, з-під розхристаної свити отамана, виглядала червоно-чорна мережка **вишиванки*** [9, с. 340].

Окремий підтип становлять назви так званого поясного одягу, найменування чоловічого і жіночого вбрання, основним компонентом якого є пояс (пор.: **поясний** – «який носить на поясі» [1, с. 915]). Таке вбрання прикриває нижню частину фігури, одягається безпосередньо на

сорочку. У мові роману названий підтип репрезентований, з одного боку, лексемами, що номінують чоловіче вбрання, з іншого, – жіноче.

Домінантою з-поміж назв чоловічого поясного одягу, очевидно, слід вважати слово **штани**, яке вирізняється й досить активним використанням. Наприклад: *Сміялися і з отаманової кобили Зірки, яка, зачувши весняну теплінь, втратила сором і терлася об Солонькового жеребця, поки сідлом розірвала штани самому Солонькові* [9, с. 16]; – *Тогда держі, – вухатий дістав із кишені штанів цукерку. – Паабедаєш!* [9, с. 40]; – *Купася халясо, – сказав він, натягуючи штани* [9, с. 119]; – *От шкуродерська морда! – він гидливо витер руки об штани, чвиркнув через нижню губу і вже хотів було ногою зіштовхнути труп у прірву, та враз передумав* [9, с. 185]; *Духом ми не впадемо, аби в декого штани не спали* [9, с. 198]; *Болбочан стояв босий, у штанах, у білій сорочці й усміхався до нас якоюсь несьогосвітньою посмішкою* [9, с. 256]; *Далі верховодила Маруся: вона сказала, щоб я передав їй дитину, роззувся, зняв штани, узяв на плечі свою жінку і брів нога в ногу за нею, Марусею, якщо не хочу пірнути до пояса* [9, с. 276] тощо. Кожен із проілюстрованих контекстів маніфестує загальновідоме значення – «одяг (переважно чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та ноги» [1, с. 1406]. Таке вбрання диференціюється залежно від функціонального призначення та виду, а самі найменування, об'єднуючись у синонімічний ряд, мають певні семантичні чи стилістичні відтінки. Так, скажімо, для номінації чоловічого одягу, який знаходиться під іншим одягом, використовується лексема **підштаники** – «чоловіча білизна; спідні» [1, с. 787], позначена відтінком розмовності: – *Скидайте і викручуйте підштаники, – сказав я. – Якщо вже йдете з нами, то соромитися нема чого* [9, с. 119]. У свою чергу, слова **підштаники**, **спідні**, **кальсони** демонструють зразок абсолютних, тотожних за значенням синонімів (пор.: **спідні** – «підштаники, кальсони» [1, с. 1171]; **кальсони** – «те саме, що підштаники» [1, с. 411]; пол. *kalesony* запозичено з французької мови у значенні «підштаники» < іт. *calzone* – «штани» [6, т. 2, с. 356]). Наприклад: *Вона дивилася нерухогими очима десь крізь Ворона, але він, скидаючи спідні, все-таки затулився однією рукою, і коли нарешті заліз у кухню, відчув неабияку втіху* [9, с. 13]; *Я наказав карателям роззутися й роздягтися. Щулячись на шмалькому вітрі, вони роздяглися до споднів* [9, с. 118]; – *Виходь один на один, сучий тельбух! – гримнув найстарший брат Момот до Дерези, який у білих кальсонах, без люльки нічим не відрізнявся від решти перевертнів...* [9, с. 118]; – *Так єму, так єму! – закричав кацап, схожий на скомороха – був у брудних кальсонах із розв'язаними поворозками, босий, а гороїжився так, ніби його було зверху* [9, с. 203]. В останніх двох контекстах атрибутивні поширювачі вказують на колір виробу (**білі кальсони**) та деякі його деталі (**кальсони з поворозками**, де *поворозка* – «тасьма, шнурок» [1, с. 815]). Аналізований

синонімічний ряд доповнюється лексемою *білизна*, що підтверджується контекстуально: *Москалі вискакували з дверей та вікон у самій білизні, спросоння тікали навпрошки хто куди бачив, миготіли кальсонами через тини, перелази, городи, садки. Але ж якою доброю мішенню були ті кальсони вночі!* [9, с. 41]. У конкретних мовленнєвих ситуаціях ця лексема також отримує відповідні прикметникові конкретизатори, як-от: *свіжа, лляна і т. ін.: Знайшов у сидельній сакві брусок пахучого трофейного мила, вимив чуба та бороду, викупався й зодягнув свіжу білизну* [9, с. 146]; *Я тільки дозволив хлопцям нашвидку перевзутися, щоб менше лахів тягати в руках, та й собі підібрав нові кавалерійські чоботи й кілька пар лляної білизни* [9, с. 121]. У такому разі важко зрозуміти, чи то автор ототожнює назви виробів (*білизна = кальсони (спідні, підштаники)*), чи то акцентує на одному зі складових елементів (*білизна = кальсони (спідні, підштаники) + спідня сорочка*).

У межах репрезентованого синонімічного ряду знаходяться такі назви поясного чоловічого одягу, як *шаровари* та *галіфе*, що, на відміну від поданих вище, демонструють виразні семантичні особливості. Наприклад: *Кремезний, хоч і приземкуватий, Гризло здивував насамперед своїм убранням: синій жупан, розшитий жовтими позументами, шаровари, козацька шапка-бирка, з-під якої над чолом стриміло пасмо русявого чуба* [9, с. 38]; ... *козак Чикирда в шароварах, з ладанкою на шиї і довжелезним оселедцем, якого він по-чудернацькому закрутив за вухо* [9, с. 122] (пор.: *шаровари* – «широкі штани особливого крою, що їх переважно заправляють у халяви» [1, с. 1390]); *Перед тим, як повкидати трупи «чопів» у провалля, вони потрусили їхні кишені, й Вовкулака налапав у Гоцмана в галіфе дві золоті п'ятірки* [9, с. 185]; *На узліссі, де стояла його кобила Тася (ця красуня замінила Вовкулаці вбитого румака), він витяг із сидельної сакви галіфе і віддав Прокіпковому шватерові* [9, с. 194] (пор.: *галіфе* – «штани особливого крою, що обтягують литки й коліна та дуже розширюються на стегнах» [1, с. 171]). Перша лексема кількісно обмежена, трапляється при описі зовнішнього вигляду повстанців, осіб, що брали участь у визвольній боротьбі; інша, навпаки, використовується для характеристики людей протилежного табору, демонструє їхню причетність до відповідної професійної діяльності: таке вбрання здебільшого було частиною форменого одягу й подекуди мало чітко окреслені деталі: *Особливо нам знадобився лантух синіх діагоналевих галіфе з червоними кантами (на жаль, до них не було кітелів), призначених для якогось міліцейського відділу, але мої хлопці вже так обносилися, що міліціонери хай вибачають* [9, с. 311].

Найменування жіночого поясного одягу представлені насамперед лексемами *спідниця (спідничка)* (пор.: *спідниця* – «жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу» [1, с. 1171]). Наприклад: *А спідничка у неї теж була за останнім фасоном – довга, із синього ситцю, з широкими*

шлейками [9, с. 94]; ...завів його в хату, де аж кишіло дітвори, яка, побачивши страшного дядька, відразу сипнула до маминої **спідниці** [9, с. 193]. Атрибутивні поширювачі не лише вказують на розмір, колір, фасон, матеріал, особливості крою і т. ін. відповідного поясного одягу (і не тільки!), але й допомагають авторові продемонструвати зміну зовнішнього вигляду людини (наразі жінки) у зв'язку зі зміною її ідеологічних переконань, вималювати такий собі образ червоноармійки: *Куземко був уже з Вовкулакою в отамана Гризла, а Ціля поміняла синю спідницю з широкими шлейками на рудо-зелену, плисову блузку – на шкіряну жакетку з мавзером при боці, на голову пов'язала кінцями назад яскраво-червону косинку* [9, с. 95]; *А нижче на Цілі були тільки рожеві панталони, такі короткі й блаженські, що Вовкулака ніколи таких не бачив, він навіть не підозрював, що таке можна носити* [9, с. 103]. Останній контекст засвідчує ще одну лексему, що номінує жіночий поясний одяг (пор.: **панталони** – «заст. штани; жіноча білизна, яка покриває нижню частину тулуба від пояса звичайно до колін» [1, с. 702]). У попередній мовленнєвій ситуації, крім назви жіночого поясного одягу на зразок **спідниця**, проілюстровано найменування інших типів і підтипів, як-от: назви головних уборів (**яскраво-червона косинка**); назви верхнього одягу (**плисова блузка, шкіряна жакетка**).

Назви верхнього одягу займають важливе місце в лексико-семантичній групі «одяг» загалом та в підтипі «власне одяг» зокрема. Вони представлені найбільшою кількістю одиниць, що використовуються для позначення виробів, які одягають на корпус тіла здебільшого поверх натільного одягу. У такому разі при витлумаченні значення майже завжди актуалізується сема *верхній*, як-от, скажімо: **жупан** – «старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром і позументом, що був поширений серед заможного козацтва; заст. теплий верхній чоловічий сукопний одяг» [1, с. 278]; **куцина** – «короткий верхній одяг» [1, с. 476]; **пальто** – «верхній одяг довгого крою, що надягається поверх плаття, костюма і т. ін.» [1, с. 700]; **сурдут** – «заст. чоловічий верхній двобортний одяг з довгими полами, відкладним коміром і широкими лацканами» [1, с. 1225]; **френч** – «військовий верхній одяг у талію, з чотирма накладними кишенями і хлястиком» [1, с. 1333] і т. ін. Наприклад: ...*вони ж таки, видно з усього, збиралися грати й комедію, бо зодягнуті були, як лицедії, – хто в сурдугі з краваткою-бантом, хто в старорезимному офіцерському строї, хто у драній селянській куцині...* [9, с. 60]; *Після того, як чарупина пройшла по колу, досі мовчазного Голика-Залізняка потягло на балачку, і він, діставши з кишені фотокартку миловидого чоловіка у френчі червоного командира, простяг її Завірюсі* [9, с. 176]; *Повно чужих людей: чоловіки в сурдугах, жінки у довгих сукнях* [9, с. 358] тощо.

У межах цього підтипу спостерігається чимало семантичних розрізнявальних ознак (буденний / святковий; формений / неформений;

цивільний / військовий, довгий / короткий і т. ін.). Однак, вважаємо, цілком виправданою систематизацію матеріалу за двома основними різновидами: а) назви легкого одягу; б) назви теплового одягу. 3-поміж перших диференціюються лексеми для найменування як чоловічого, так і жіночого вбрання; інші – семами *чоловічий / жіночий*, як правило, не розрізняються. Хіба що в самому контексті може міститися вказівка на те, що певна назва використана для позначення теплового верхнього жіночого одягу: *На ній було приталене сіре пальто зі стоячим комірцем із сивого смушку, такий же смушевий капелюшок...* [9, с. 251] (пор.: *смушок* – «хутро новонародженого ягняти; хутро вівці; шерсть» [6, т. 5, с. 332]).

Позначення легкого верхнього жіночого одягу здійснюється за допомогою таких лексем, як *кофтина, блуза, сукня, жакетка*. Наприклад: *Вона швидко налапала в темряві кофтину, натягла її через голову і, метнувшись десь до порога, принесла Торбину* [9, с. 158] (пор.: *кофтина* – «коротенький (переважно нижче пояса) жіночий одяг» [1, с. 459]); *Ціля була цікава жидівочка – тонка, як та голка, а груди наче позичила в кого чи підмостила дві дині, що аж розпирали рипсову блузку* [9, с. 94] (пор.: *блузка* – «легкий короткий (до пояса) жіночий одяг; кофта» [1, с. 57]); *Коли Ціля, задерши руки, солодко потяглася й жакетка теж підскочила вгору...* [9, с. 103] (пор.: *жакетка* – «коротка жіноча одежа, яку носять поверх блузки або плаття» [1, с. 271]). Слова *кофтина, блуза, жакетка* мають як інтегральні, так і диференційні семантичні ознаки: усі вони використовуються для номінації однакового за довжиною вбрання (актуалізується сема *короткий*); однак, на відміну від останнього слова, перші два можуть отримувати й певну семантичну конкретизацію, скажімо, *блуза* – «тоненька кофтина, виготовлена з ефірної тканини»: *Збіса гарною була ця керівниця аматорського драмгуртка і хористка – гіпюрова блузка з рукавами-буфами робила її поставу ефірною, високий комірець відкривав недоторканно білу шию, а з-під напуску-німба короткої зачіски дивилися такі вельможні очі, що він мимоволі звернувся до неї на «ви»* [9, с. 63] (пор.: *гіпюрова блузка* ← *блузка з гіпюру*, де *гіпюр* – «сорт мережива з опуклим узором» [1, с. 183]). Зрідка для позначення поняття, що репрезентується звуковим комплексом *блуза*, використовуються слова, які номінують названий виріб через його деталі: *...одна ж прехороша панночка красувалася в рюшах, оборках й мереживах...* [9, с. 60].

Матеріальна форма вираження на зразок *жакетка* отримує в романі контекстуальний поширювач у вигляді прикметника *шкіряна*: *Ціля, тоненька, як голка, з розпущеним волоссям вийшла зі stodoli в шкіряній жакетці, накинутій на голе тіло...* [9, с. 103] (пор.: *шкіряна жакетка* ← *жакетка, виготовлена зі шкіри* – «матеріалу, одержаного шляхом хімічної й механічної обробки шкіри убитої тварини» [1, с. 1398]). Як свідчить фактичний матеріал, шкіряний одяг взагалі був досить популярним серед владних представниць. У результаті метонімічного перенесення (назва

матеріалу, з якого виготовлено одяг → назва людини) виникає таке атрибутивне словосполучення, як *шкіряна красуня*. Наприклад: *Дивлячись на них, шкіряна красуня зневажливо фиркнула і, ніби граючись, зробила те саме* [6, с. 318].

Протиставлення за семами *короткий / довгий* легкий верхній жіночий одяг засвідчує лексема *сукня*: *...вона дістала Досі майже до колін, це була простора сукня для Досі...* [9, с. 350] (пор.: *сукня* – «жіночий одяг верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці; плаття» [1, с. 1214]).

Ряд номінативних одиниць на позначення легкого верхнього чоловічого одягу досить строкатий і представлений значною кількістю лексем, з-поміж яких вирізняються назви форменого одягу. Наприклад: *Якийсь дикун з розхристаною на всі груди гімнастеркою – чи не їхній ватаг – під загальний регіт підійшов до курінного Чорновуса й потягся п'ятірнею до його лівого рукава, на якому золотів тризуб* [9, с. 36] (пор.: *гімнастерка* – «військова формена сорочка з цупкої тканини з відкладним або стоячим коміром» [1, с. 182]); *Я теж хотів було витерти тим папірцем руки, але сотник Бойко, задзеленчавши хрестами, вихопив його в мене, склав учетверо й поклав до нагрудної кишені австрійського мундира* [9, с. 127] (пор.: *мундир* – «парадний чи буденний одяг певної форми» [1, с. 544]; «формений одяг»; через посередництво запозичено з французької мови; фр. *monture* – «оправа; спорядження»; нім. *Montur* < від ісп. *montura* – «кавалерійське спорядження» [6, т. 3, с. 534]); *Тут, біля дверей, стояло двоє червоноармійців у білих кітелях, вони перевіряли документи, а перед деякими начальниками тільки витягувалися у струну й віддавали «честь»* [9, с. 57] (пор.: *кітель* – «формена однобортна куртка зі стоячим коміром» [1, с. 431]; «куртка військової форми»; пол. *kitel* – «полотняний плащ-халат» [6, т. 2, с. 451]). Слово *кітель* маніфестовано переважно в оточенні прикметникового компонента *білий*: *З-під напинала вискочило четверо запізнілих, але дуже суворих «начальників», один із них був бородатий, тому охоронець у білому кітелі, що стояв на танку, попросив пред'явити документи* [9, с. 58]. Субстантивно-атрибутивне словосполучення *білий кітель* іноді розширює свою структуру за допомогою ще одного атрибутивного компонента зі значенням присвійності (*Він давно розхристав на собі білий міліцейський кітель (подарунок «бабусі Фундукліївки») і справді був не від того, щоб освіжитись у ставочку після цілоденного «патрулювання доріг»* [9, с. 355]), а десь-інде ілюструє й метонімічне перенесення: *...«білі кітельки», вхопивши ноги на плечі, дременули до своєї касарні, де вже також порядкувала всюдисуща «чрезвичайка»* [9, с. 59].

Назві куртки військової форми протиставляється найменування невійськового одягу, представлене в контексті лексемою *піджак*, супроводжуваною атрибутивним поширювачем *цивільний*. Наприклад: *Я*

був уже в чорному сукняному пальті поверх **цивільного піджака** та в сірих штанях, заправлених у ті ж таки воєнкомівські чоботи, які тепер кожен небідний чоловік міг купити чи виміняти на ярмарку [9, с. 270–271] (пор.: **піджак** – «верхня частина чоловічого костюма у вигляді куртки з рукавами й полами на застібці, звичайно з відкритим відкладним коміром» [1, с. 768]).

На окрему увагу заслуговують і інші назви чоловічого верхнього одягу, які містять інформацію чи то про спеціальне його призначення (для буденних / урочистих життєвих моментів), чи то про етнічну належність особи, яка його носить, чи то про особливості вбрання певного етносу: *Це був добротний **стьобаний халат чоловічого крою**, Ходя «купив» його на станції Цвіткове* [9, с. 121] (пор.: **халат** – «довгополий просторий верхній одяг (переважно без застібок)» [1, с. 1338]); *І ось тепер, вибираючись на таку важливу й відповідальну зустріч із червоним командуванням, він вирішив зодягнути цей аристократичний **балахон** з бордового атласу* [9, с. 122] (пор.: **балахон** – «просторий і довгий одяг, що надягається поверх усього для захисту від пилу; про широкий не підігнаний в талії одяг взагалі» [1, с. 35]); *Один у френчі, другий у світленькому **пильовику**, а третій... третьою була жінка, тільки зодягнута по-чоловічому* [9, с. 316] (пор.: **пильовик** – «плащ або легке пальто, що оберігає від пилу» [1, с. 758]); *Скрипаль у **чорному фрак**у з білим нагрудником і довгими, схожими на пташиний хвіст фалдами, скидався на печальну сороку...* [9, с. 34] (пор.: **фрак** – «чоловічий двобортний одяг у талію, з вирізаними спереду полами та довгими фалдами ззаду, що його одягають в урочистих випадках, на офіційних учтах, для виступу в концертах» [1, с. 1332]); *Назустріч їм виходив Бень у **довгополому лапсердаку**, горбатий, з рудою борідкою, проте милий і чемний жид, який мав лісника Чорновуса за великого приятеля* [9, с. 34]; *За миколаївську золоту монету Аврум Віткуп, незважаючи на свій біблійний вік, навіть серед ночі піднімався з постелі, зодягав **лапсердака**, брав таку ж стару, як і сам, пропахлу йодоформом валізку і вирушав хоч на край світу* [9, с. 239] (пор.: **лапсердак** – «старовинний довгий верхній одяг польських і галицьких євреїв» [1, с. 480]; пол. *lapersdak* – «єврейський халат» [6, т. 3, с. 194]); *На одній із галявин простелив на землі **кавказьку бурку**: прошу сідати, панове, в ногах правди немає...* [9, с. 186] (пор.: **бурка** – «повстяний плащ або накидка з козячої вовни» [1, с. 67]) тощо.

Ряд номінативних одиниць на позначення теплового верхнього чоловічого одягу є значно меншим у кількісному плані, представлений лексемами **бекеша**, **доха**, **кожух**, **пальто**, **чумарка**, **френч**, **шинеля** і т. ін. Наприклад: *А за плечима у Чорного Ворона ще був карабін, кишеню **чумарки** відтягувала французька граната «кукурудза», і він дивувався, як з усім цим добром Мудей доніс його, непритомного, до Євдосі...* [9, с. 15] (пор.: **чумарка (чемерка)** – «старовинний чоловічий верхній одяг,

пошитий у талію з фалдами ззаду» [1, с. 1373]); ...*ще один гицель зі скляними очима, вбраний у шкіряну доху, підбиту, видно, псячим хутром, бо від нього нудотно тхнуло собачатиною* [9, с. 139] (пор.: **дох** – «верхній одяг з хутряним верхом і з такою самою підкладкою» [1, с. 245]); – *Атставіть!* – крикнув котрийсь із старших, що був не в **шинелі**, а в **білому кожусі** [9, с. 68]; *Він, цей добрий дядечко, навіть заніс нам у клуню старого кожуха, «щоб мама з дитятком не змерзли», а коли я, гречно подякувавши, сказав, що якби не він, то нам довелося б ночувати просто неба, дядечко простодушно підтакнув* [9, с. 277] (пор.: **шинеля** – «верхній формений одяг особливого крою – зі складкою на спині та хлястиком, переважно для військових» [1, с. 1396]; **кожух** – «довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита звичайно з овечої шкіри хутром до середини» [1, с. 438]) тощо. Спостерігається диференціація за параметрами хутрянний / нехутрянний одяг. До розряду слів, у витлумаченні яких актуалізується сема хутрянний, належать звукові комплекси **дох** і **кожух**. Впадає в око й те, що останній доволі часто реалізує і вузькоспеціальне (технічне) значення: *Спершу такий ріденький, що його краплі було видно лише на дулах рушниць та на кожухові «люйса», якого Дядюра примостив на тринозі поперед себе* [9, с. 232]; *Котрийсь із чонівців хотів було забрати кулемета, взяв його обіруч за кожуха, та враз відсахнувся – йому здалося, що гайдамака живий* [9, с. 245]; *Я чув тільки, як треться об мої ребра кожух його «люйса»* [9, с. 346] (пор.: **кожух** – «техн. оболонка, накриття, футляр і т. ін. для ізоляції або запобігання пошкодженню споруд, механізмів чи їх частин» [1, с. 438]). А лексема **дох** в окремих ситуаціях ілюструє переносне вживання: *За ним посунула й псяча доха, лишивши по собі нудотний сопух, який переслідував Ганнусю навіть тоді, коли вона вийшла надвір ухопити свіжого повітря* [9, с. 140]. Про належність того чи того слова до аналізованого підтипу десь-інколи може сигналізувати відповідний атрибутивний конкретизатор: *Були це вже, видно, не раз катовані хлопці, обдерті, худючі, зарослі, лише на одному був теплий френч, але такий брудний і заношений, що не розпізнати, якої він армії* [9, с. 287].

Однак, зауважимо, найбільшою продуктивністю щодо вживання відзначається номінативна одиниця **бекеша**, у витлумаченні якої безпосередньо наявна необхідна інформація, – «чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані» [1, с. 47]. Наприклад: *Вони під'їхали до галявинки, край якої лежав на простеленій бекеші Чорний Ворон, – його права рука була на перев'язі, поруч на траві лежали карабін, револьвер, записник, стояв глечик із молоком* [9, с. 174]; ...*простора бекеша розіслалася на соломі, яка вже пахла не прілістю, а молочним колоссям, його руки заблукали в її одежі...* [9, с. 150]; *Завірюха привітався до нього, Ворон вайлувато підвівся, зачепив того глечика, і біле молоко потекло на чорну бекешу...* [9, с. 174]. Крім поширювачів, що вказують на форму, колір і т. ін. названого виробу (**простора, чорна**), подекуди використовуються й

ті, які в конкретній ситуації отримують подвійну актуалізацію, як-от: *Нарешті він зодягнув «вихідну» бекешу (ночі стояли іще холодні), в яку можна було загорнути цілий інститут шляхетних панянок, й осідлав коня* [9, с. 146]; *Простеливши на траві свою «вихідну» бекешу, Чорний Ворон лежав у холодку край невеличкої галявини, піджидав, поки хлопці приведуть «дорогого гостя», і намагався щось мережити лівицею в потертому записничкові* [9, с. 171]. З одного боку, актуалізується пряме значення слова **вихідний** («пов'язаний з виходом, появою кого-небудь десь»), з іншого, – переосмислене («призначений для одягання, взування у святкові дні, в урочистих випадках або для виходу в гості і т. ін.» [1, с. 118]).

2. 3. Назви виробів, використовуваних для носіння на нижніх кінцівках, або назви взуття, репрезентовані в романі обмеженою кількістю лексем: для позначення жіночого взуття автор зазвичай послуговується звуковим комплексом **черевики**, чоловічого – **чоботи**. Причому перший із відповідним значенням трапляється у творі двічі і лише в зменшено-пестливій формі, що, напевне, дозволяє виокремлювати сему *жіночий* при витлумаченні значення цієї лексеми (пор.: **черевики** – «вид невисокого взуття переважно на шнурках чи гудзиках» [1, с. 1374]; інший – є досить активно використовуваним, засвідчує передусім граматичні особливості, зокрема однинну і множинну форми (пор.: **чоботи** – «рід взуття з досить високими халявами» [1, с. 1380]: *Митрюха Герасімов не витримав, ударив мертвого чоботом, тоді вихопив у когось гвинтівку і кольбою став гамселити в усміхнене, нестерпно красиве лице* [9, с. 18]; *Жертви без жодного звуку падали ницьма з розколотими черепами, червона юшка бризкала Яші на чоботи й галіфе* [9, с. 28].

Лексема **черевики** разом із низкою інших назв одягу слугує для доповнення портретної характеристики: *Туальденорова блузка з чорною краваткою, легенька ситцева спідниця, а нижче – тримайтеся, панове офіцери! – розжеві фільдеперсові панчохи щільно облягали ноженята в черевицках на високому підборі* [9, с. 31] (пор.: *туальденорова блузка* ← *блузка з туальденору*, де *туальденор* – «легка бавовняна тканина полотняного переплетення сірого кольору» [1, с. 1274]); *На ній було приталене сіре пальто зі стоячим комірцем із сивого смушку, такий же смушевий капелюшок, теплі модельні черевики і... чорні гарусові панчохи* [9, с. 251]. Поєднання в межах одного контексту різних одиниць однієї лексико-семантичної групи сприяє вимальовуванню довершеного жіночого образу. В обох проілюстрованих ситуаціях наявна ще одна лексема, яку варто розглядати в межах аналізованого типу. Ідеться про звуковий комплекс **панчоха** – «виріб, який одягається на ноги за коліна» [7, т. 4, с. 19]. Вважають, що лексема запозичена з німецької мови через посередництво польської (пол. *ponczocho* < нім. *Bundschuh* – «в'язаний черевик; легке в'язане шнурками аж до колін селянське взуття», де *Bund* – «в'язка, моток» < *binden* – «в'язати, плести» і *Schuh* – «черевик, взуття» [6, т. 4, с. 280].

Конкретизаторами відповідної семантики виступають атрибутивні компоненти *фільдеперсові, гарусові* (пор.: *рожеві фільдеперсові панчохи* ← *панчохи, виготовлені з фільдеперсу рожевого кольору, де фільдеперс* – «шовковиста пряжа, схожа на фільдекос, але спеціально оброблена, з якої виготовляють трикотажні вироби високої якості» [1, с. 1323]; *чорні гарусові панчохи* ← *панчохи, виготовлені з гарусу чорного кольору, де гарус* – «кручена (сукана) кольорова шерстяна пряжа» [1, с. 174]): – *Ну ви і впрямь как не рускій! – сердито сказала Тіна і, майнувши в повітрі ніжками, обтягнутими чорними гарусовими панчогами, перекинула їх з крижівниці до воза* [9, с. 262].

Лексеми *чоботи (чобіт)* використовуються здебільшого для номінації одного зі складових компонентів форменого одягу, у який вбрані переважно владні представники. Наприклад: *Добре наобідані гості (бо де ще та святкова вечеря!) – червонопикі, масні, розпашілі, в парадних френчах, рипучих чоботях і портупеях, – лінкуватого-весело козирили один одному, ручкалися, щось там собі погукували для годиться й повагом сходили на танок* [9, с. 57]; *Четверо парламентарів: я зі своєю зарослою фізіономією і гривною до плечей, у польовій блідо-зеленій формі та кавалерійських чоботях, халяви яких сягали вище колін; Ходя з косичкою і в стьобаному бордовому хітоні..* [9, с. 122]. У деяких контекстах міститься інформація про те, що звуковим комплексом *чоботи* позначено: а) не будь-яке взуття, а шкіряне (*Біля Долбоносова сидів, високо закинувши ногу на ногу й помахуючи носом хромового чобота, воєнком Красуцький, добродушний хитрий хохол, чепурний та наодеколонений, як і всі потайні п'яниці* [9, с. 57]; *Розсупонив Гоцмана в поясі, стяг із нього чоботи (нелегка це робота – зняти з мертвого хромовики) і, взявши галіфе знизу, де звужуються холоші, так тріпонував, що Гоцман полетів у провалля, а галіфе зосталися в руках у Вовкулаки* [9, с. 185] (пор.: *хромовики* ← *хромові чоботи* ← *чоботи, виготовлені з хрому, де хром* – «м'яка, тонка шкіра, начинена солями цього металу» [1, с. 1354]); б) елементом цього взуття є халяви (*високі, блискучі, гладенькі і т. ін.*) (*Вони одразу пішли до парадних дверей, поблискуючи гладенькими, ніби напрасованими, халявами* [9, с. 286] (пор.: *поблискуючи чобітьми з гладенькими, ніби напрасованими, халявами*); в) воно має підбори (*Дося так крутнулася на підборах новеньких хромових чобіт, що з острогів посипались іскри* [9, с. 19]); г) вдягається на спеціально намотану онучу (*Це ж треба – утікав на коні, а от щось замуляло йому в правому чоботі, вирішив перемотати онучу* [9, с. 282]).

Повстанцям така розкіш, як добротні *хромові чоботи*, була недоступна: їхнє взуття радше скидалося на те, що позначалося словом *шкарбани*: *Ворон подивився на Гриця, на лахміття, в яке той був зодягнений, і подумав, що його обмотані ганчір'ям шкарбани не пролізуть у стремена. І тільки потім йому блиснув здогад, що так*

замотують **чоботи** не тільки для того, щоб не погубити подошов. Так їх обкутують ганчір'ям швидше для того, щоб не лишати слідів... [9, с. 335] (пор.: **шкарбани** – «старе, топтане, рване взуття (чоботи, черевики і т. ін.)» [1, с. 1398]). Засвідчена мовленнєва ситуація, у якій лексема **чоботи** перебуває в оточенні атрибутивних компонентів, що безпосередньо вказують на спеціальне призначення. Наприклад: *Ступаючи вслід за Марусею, я лиш тепер розгледів на ній **рибальські гумові чоботи**, халяви яких ховалися далеко під її спідницею* [9, с. 275].

До аналізованого тематичного типу належать і лексеми **пантофлі** (**пантофля**): *...пантофлі в стременах – це взагалі щось незвичайне* [9, с. 122]; *Ми з гідністю злізли з коней, тільки Ходя скочив на землю з однією босою ногою, бо його права **пантофля** застрягла в стремени* [9, с. 123]. Запозичена через польське і німецьке посередництво з французької мови [6, т. 4, с. 279]; її використано для позначення різновиду туфель, звичайно без закаблуків: а) м'яких (*А от де саме, в якому контейнері Ходя роздобув стьобаного халата та **м'які пантофлі**, – не скажу* [9, с. 121]) б) кімнатних (*...кумедний вигляд мали його **кімнатні пантофлі**, які Ходя прикупив разом з халатом...* [9, с. 122]). У конкретних мовленнєвих ситуаціях такі лексеми отримують додаткову виразність, сприяють створенню гумористичного ефекту. І не тільки. Наразі залишилося ще чимало цікавих у стилістичному плані моментів. Однак певні обмеження щодо обсягу статті унеможливають більш детальний опис систематизованої лексико-семантичної групи. Це вже предмет дослідження наступної наукової праці. А насамкінець узагальнимо: художній твір видатного письменника постачає нам багатющий фактичний матеріал, на основі якого можна простежити зміни в лексичному складі мови, досліджувати різні лексико-семантичні групи, що допомогли авторові правдиво відобразити історичні події, життя і побут двох ворогуючих таборів, віддзеркалити дух історичної пам'яті, духовні цінності і символи нації.

Проаналізована лексико-семантична група «назви одягу» представлена в історичному романі досить строкато. Вона передбачає узагальнені (родові) назви на позначення сукупності речей, якими покриває своє тіло людина, та конкретні (видові), що диференціюються передусім залежно від функціонального призначення предметів, які вони позначають, на: 1) назви виробів, використовуваних для носіння на голові, або назви головних уборів; 2) назви виробів, використовуваних для носіння на тулубі, або назви власне одягу; 3) назви виробів, використовуваних для носіння на нижніх кінцівках, або назви взуття. Систематизація матеріалу здійснюється й у межах деяких підтипів, як-от, скажімо, назви власне одягу передбачають найменування таких різновидів вбрання: а) натільного; б) поясного; в) верхнього (легкого / теплого).

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і головн. ред. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
2. Войтів Г. Українські назви одягу XIV-XVIII століть / Ганна Войтів // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка : Праці Філологічної секції. – Т. 234 (ССХХХІV). – Львів, 1997. – С. 210–260.
3. Гримашевич Г. І. Назви одягу та взуття у контексті східнослов'янських мов (на матеріалі драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня») / Г. І. Гримашевич // Режим доступу : <http://www.ukrlit.vn.ua/article1/1548.html>
4. Гримашевич Г. І. Структура полісемічних назв одягу в середньополіських говірках / Г. І. Гримашевич // Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/8384>
5. Дудик П. С. Стилiстика української мови : [навчальний посiбник] / П. С. Дудик. – К. : «Академія», 2005. – 368 с. – (Альма-матер).
6. Етимологічний словник української мови : у 7-и томах. – Т.1 / О. М. Мельничук (гол. ред.) – К. : Наукова думка, 1982. – 631 с.
 - Т.2 / О. М. Мельничук (гол. ред.). – К. : Наукова думка, 1985. – 570 с.
 - Т.3 / О. М. Мельничук (гол. ред.). – К. : Наукова думка, 1989. – 549 с.
 - Т.4 / уклад. : Р. В. Болдирев та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 656 с.
 - Т.5 / уклад. : Р. В. Болдирев та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – 704 с.
7. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4-х томах / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Т.1. – Вінніпег : «Волинь», 1979. – 365 с.
 - Т. 2 / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег : «Волинь», 1982. – 400 с.
 - Т. 3 / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег : «Волинь», 1988. – 416 с.
 - Т. 4 / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег : «Волинь», 1995 – 557 с.
8. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 438 с.
9. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний Ворон : [текст] / В. М. Шкляр. – Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 384 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер; [пер. с нем. О. Н. Трубачёв]. – М. : Прогресс, 1973. – Т. 4. – 855 с.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2011 р.